ГРОШОВА ОЦІНКА ДЕГРАДОВАНИХ І МАЛОПРОДУКТИВНИХ ЗЕМЕЛЬ ТА ЇХ ЕКОЛОГОБЕЗПЕЧНЕ ВИКОРИСТАННЯ

Ніна СОЛОВ'ЯНЕНКО,
Національний науковий центр
«Інститут аграрної економіки»

За період проведення земельної реформи в нашій країні відбулися кардинальні зміни у земельних відносинах, які визначили новий характер і зміст соціально-економічних проблем землекористування. Однак сподівання на радикальну зміну відношення до землі як до національного багатства, швидке формування ефективних власників, зацікавлених і спроможних раціонально використовувати сільськогосподарські угіддя, гальмуються низкою причин, які лежать у площині неврегульованих питань правового, організаційного, економічного та адміністративного характеру, вирішення яких має забезпечити динамічний розвиток усіх господарюючих суб'єктів у поєднанні з ефективним і екологобезпечним використанням і охороною сільськогосподарських земель.

Ресурсозбереження і підвищення родючості ґрунтів, запобігання деградаційним процесам є неодмінною умовою ведення високопродуктивного, конкурентоспроможного сільськогосподарського виробництва, що значною мірою визначається характером використання земель.

Великої шкоди навколишньому природному середовищу в Україні завдає нераціональне використання земельних ресурсів. Незважаючи на те, що ґрунтовий покрив України представлений на 60% чорноземами, які вважаються найбільш родючими від природи, насправді вони не забезпечують високих і сталих урожаїв сільськогосподарських культур. Враховуючи, що рівень застосування органічних і мінеральних добрив на сучасному етапі дуже низький, відбувається збіднення ґрунтів на рухомі поживні речовини, баланс яких від'ємний за всіма елементами живлення.

Сільськогосподарська освоєність земель в Україні перевищує екологічно обґрунтовані норми. Найбільшу площу займають землі сільськогосподарського призначення (71 відсоток), з яких 78 відсотків — орні землі. Структурна незбалансованість земельного фонду погіршує ефективність використання земель.

Починаючи з 1990 року, сільськогосподарська освоєність земельного фонду дещо зменшилася за рахунок зменшення площі сільськогосподарських угідь. Це пояснюється відведенням земель підприємствам, установам та організаціям для несільськогосподарських потреб, вилученням їх для створення захисних лісових насаджень, переведенням в несільськогосподарські угіддя, для внутрігосподарського будівництва тощо. Площа ріллі за цей період зменшилася більше ніж на 1 млн га за рахунок консервації деградованих і малородючих ґрунтів, переведення малопродуктивної ріллі в сіножаті й пасовища. Збільшилися площі природних кормових угідь, перелогів, лісів та лісовкритих територій (табл. 1).

Внаслідок надмірної розораності території України погіршується екологічний стан сільськогосподарських земель. Поширені процеси деградації, серед яких найбільш масштабними є водна й вітрова ерозії (близько 57,5% території), забруднення (близько 20%), підтоплення (близько 12%). Значні площі займають ґрунти з незадовільними властивостями. За даними ННЦ «Інститут ґрунтознавства та агрохімії ім. О.Н. Соколовського» 10,4 млн га (26,3%) сільськогосподарських угідь займають кислі ґрунти; 4,7 млн га (14,3%) — солонцюваті (середньо і сильно) та засолені ґрунти. Крім того, 3,9 млн га (10%) займають перезволожені й заболо-

чені ґрунти; 5,4 млн га (14%) — кам'янисті ґрунти.

В інтенсивному обробітку знаходяться мільйони гектарів деградованих та малопродуктивних угідь, ґрунти яких характеризуються негативними природними властивостями, низькою родючістю, а їх господарське використання за призначенням є економічно неефективним.

Згідно з наказом Мінагрополітики України та Президії УААН від 3.04.2000 року № 26/33 «Про першочергові заходи щодо удосконалення землекористування», близько 9 млн га орних земель підлягає консервації та вилученню з інтенсивного обробітку (табл. 2). Це дасть можливість знизити рівень розораності території до екологічно оптимального, сконцентрувати сільськогосподарське виробництво на кращих землях, що забезпечить отримання в середньому значно більшого обсягу продукції з одиниці площі та посиленню її конкурентоспроможності.

Таблиця 1

ЗМІНИ ПЛОЩІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ В УКРАЇНІ ЗА ПЕРІОД 1990-2015 рр.

Види основних земельних угідь	Площа земель на 01.11. 1990 р.		Площа земель на 01.01. 2015 р.		Зміни за період 1990–2015 рр. (+, –)
	усього, тис. га	% до загальної площі	усього, тис. га	% до загальної площі	
Землі сільськогосподарського призначення	43634,5	72,3	42731,5	70,8	-903,0
у т.ч.сільськогосподарські угіддя	42030,3	69,6	41511,7	68,8	-518,6
з них: рілля	33570,8	55,6	32531,1	53,9	-1039,7
багаторічні насадження	1058,0	1,8	892,9	1,5	-165,4
природні кормові угіддя	7396,5	12,3	7848,3	13,0	451,8
перелоги	5,0	0,01	239,4	0,4	234,4
інші сільськогосподарські землі	1604,2	2,7	1219,8	2,0	-384,4
Ліси та інші лісовкриті площі	10221,50	17,00	10630,30	17,60	408,80
Разом (територія)	**60355,00**	**100**	**60354,9**	**100**	**-0,1**

Джерело: за даними Держгеокадастру

Таблиця 2

ОРІЄНТОВНІ ОБСЯГИ ПЕРЕВЕДЕННЯ РІЛЛІ В ПРИРОДНІ КОРМОВІ УГІДДЯ ТА ЗАЛІСЕННЯ (тис. га)

Природні зони, Україна	Площа ріллі, 2000 рік	Підлягають вилученню:					Переводиться в природні кормові угіддя та під залісення	Залишиться ріллі на перспективу
		родовані схили, 3° і більше	малопродуктивні землі	водоохоронна зона	засолені	інші		
Степ	15575,3	1517,5	1165,4	477,3	326,4	660,2	4146,8	11428,5
Лісостеп	11961,6	1715,6	584,2	354,0	37,5	399,2	3090,5	8871,1
Полісся	5320,6	461,0	430,2	206,2	25,6	269,2	1392,2	3928,4
Україна	**32857,5**	**3694,1**	**2179,8**	**1037,4**	**389,5**	**1328,6**	**8629,4**	**24228,1**

Із зміцненням економіки нашої держави темпи вилучення малопродуктивних і деградованих земель будуть зростати і у віддаленій перспективі положення наказу Мінагрополітики України та Президії УААН будуть виконані.

Чинною Методикою нормативної грошової оцінки сільськогосподарських земель, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 25 березня 1995 р. №213, не сповна враховується екологічний стан ґрунтів. Це вплинуло на розмір показників оцінки земельних ділянок і економіку землекористувань в цілому. У 1986 році була започаткована контурно-меліоративна організація території, яка мала охопити близько 14 млн га сільськогосподарських угідь. Зазначені роботи не виконані навіть на половині цієї площі і значну частину деградованих і малопродуктивних угідь було розпайовано.

Паювання земель проводилося на основі нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення, проведеної у 1995 році по всіх аграрних підприємствах України і доведено до власників земельних ділянок та землекористувачів.

У сертифікатах на право на земельну частку (пай), виданих кожному члену колективного сільськогосподарського підприємства, вказана вартість земельного паю, виходячи з нормативної грошової оцінки земель цього підприємства.

При здійсненні грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення необхідно враховувати екологічний стан земель. Одним із напрямів екологобезпечного й ефективного землекористування є оптимізація агроландшафтів шляхом консервації деградованих і малопродуктивних ґрунтів, що передбачає тимчасове вилучення і трансформацію цих земель в інші угіддя.

Напрями консервації можуть бути такими: ґрунти легкого механічного складу — під залісення; порушені землі з виходами порід, розмиті й сильнозмиті ґрунти — під залуження і використання як

пасовища з нормованим випасом худоби; середньозмиті ґрунти на схилах крутизною понад 5° — залуження з використанням під сіножаті; деформовані ґрунти — під залісення, тимчасову консервацію (реабілітацію) шляхом залуження; солонці та солончаки — консервація шляхом трансформації у пасовища; перезволожені та заболочені ґрунти природно ренатуралізуються (високе зволоження дає їм змогу швидко заростати природною флорою).

Залуження і залісення — меліоративні заходи, спрямовані на поліпшення хімічних і фізичних властивостей ґрунтів, збереження та підвищення їх родючості й формування збалансованої раціональної структури угідь, здійснення яких регламентується положеннями Закону України «Про меліорацію земель» (ст. ст. 5, 8).

Такі заходи дають можливість не тільки забезпечити охорону і збереження їх родючості, але й досягнути при цьому певного економічного ефекту. Трансформація їх у пасовища, сіножаті, захисні лісонасадження, а також залуження збільшить нормативну грошову оцінку орних земель.

Екологічна небезпека використання у складі орних земель ґрунтів легкого механічного складу (піщаних і глинисто-піщаних) полягає у тому, що вони піддаються дефляції. Їх використання недоцільне для вирощування сільськогосподарських культур. Консервація вимагає їх вилучення зі складу сільськогосподарських угідь і переведення під залісення.

Найбільш порушені землі з виходами порід, розмиті і сильнозмиті ґрунти необхідно вилучити зі складу орних земель з подальшим залуженням та використанням під лукопасовищні угіддя з нормованим випасом худоби або залісити. Залуженню підлягають також середньозмиті ґрунти на складних схилах крутизною більше 5°. Враховуючи ерозійну небезпечність цих ґрунтів, їх поверхня постійно має бути захищеною рослинним покривом.

Середньо- і сильнодефльовані ґрунти легкого механічного складу підлягають виведенню зі складу сільськогосподарських угідь шляхом залісення.

Середньо- і сильнозасолені, переважно напівгідроморфні ґрунти ренатуралізуються, тобто повертаються у природний стан без втручання людини.

Лучні й дернові сильноглейові ґрунти, а також болотні природного походження, вторинно-підтоплені ґрунти в більшості випадків мають бути природно ренатуралізовані, оскільки високе зволоження дає їм змогу швидко заростати природною флорою.

Тому при проведенні земельнооціночних робіт необхідно визначити напрями оптимізації екологобезпечного використання деградованих і малопродуктивних ґрунтів та їх вплив на нормативну грошову оцінку сільськогосподарських угідь.

На прикладі 5-го природно-сільськогосподарського району Харківської області проведені дослідження щодо умовного вилучення деградованих і малопродуктивних ґрунтів. Усього в районі 55 агровиробничих груп ґрунтів, які диференціюються за гранулометричним складом: піщані (а), глинисто-піщані (б), супіщані (в), легкосуглинкові (г), середньосуглинкові (д), важкосуглинкові (е), легкоглинисті (л), середньо- і важкоглинисті (є), середньощебенисті (ж), сильнощебенисті (з), кам'янисті (к) (табл. 3).

Зі шкали оцінки вилучені деградовані і малопродуктивні ґрунти (з низьким та від'ємним диференціальним доходом) площею 6848 гектарів. Це в основному ґрунти легкого механічного складу, слаборозвинені на пісках, реградовані сильнозмиті, середньо- і сильно засолені, середньо- і сильносолонцюваті, мочаристі й мочарні засолені, лучно-болотні, солонці лучні, лучно-чорноземні та дернові середньо- та сильноосолоділі.

Після вилучення диференціальний рентний дохід збільшився до 482 грн/га у грошовому виразі і до 7,4 ц/га у натуральному виразі. Нормативна грошова оцінка підвищилася до 21048 грн/га.

У таблиці 4 наведені агрогрупи ґрунтів, умовно вилучені з орних земель, та напрями їх використання (за рекомендаціями науково-дослідного та проектного інституту землеустрою)

У регулюванні земельних відносин важливу роль відіграє нормативна грошова оцінка земель сільськогосподарського призначення, яка необхідна при передачі землі у власність, спадщину, під заставу з метою одержання банківського кредиту, при даруванні, оренді, визначенні ставок земельного податку, ціноутворенні, втратах сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва, при розробці показників та механізмів економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель.

Перерахунок нормативної грошової оцінки ріллі за умовного вилучення деградованих і малопродуктивних ґрунтів з обробітку має як екологічний, так і економічний ефект. Підвищення оцінки орних земель сприяє підвищенню земельного податку, орендної плати за земельні паї, надходження до місцевих бюджетів тощо.

У сфері аграрного землекористування стратегічним завданням державної політики є забезпечення раціонального використання та охорони земель, захист ґрунтів від деградації, збереження та відтворення їх родючості. Важливими напрямами реалізації такої політики є оптимізація сільськогосподарського землекористування шляхом вилучення з інтенсив-

Таблиця 3

ШКАЛА ДИФЕРЕНЦІАЛЬНОГО РЕНТНОГО ДОХОДУ ЗЕРНОВИХ І ЗЕРНОБОБОВИХ КУЛЬТУР БЕЗ КУКУРУДЗИ НА АГРОВИРОБНИЧИХ ГРУПАХ ҐРУНТІВ 5 ПРИРОДНО-СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО РАЙОНУ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ (фрагмент)

Назва агровиробничої групи грунтів та гранулометричний склад	Шифр агрогрупи	Площа, га	Диференціальний рентний дохід, грн/га	Диференціальний рентний дохід, ц/га	Загальний рентний дохід, ц/га
1	2	3	4	5	6
Дерново-прихованопідзолисті і дернові	001	26	-333,1	-4,0	-2,4
слаборозвинені грунти на перевіюваних пісках					
глинисто-піщані (б)					
Темно-сірі сильнореградовані ґрунти	041				
середньосуглинкові (д)		43	624,2	7,5	9,1
важкосуглинкові і легкоглинисті (е)		143	798,3	9,5	11,1
Темно-сірі опідзолені і реградовані ґрунти та чорноземи опідзолені і реградовані слабозмиті	049				
легкосуглинкові (г)		52	238,7	2,9	4,5
середньосуглинкові (д)		198	428,5	5,1	6,7
важкосуглинкові і легкоглинисті (е)		820	599,1	7,2	8,8
Темно-сірі опідзолені і реградовані ґрунти та чорноземи опідзолені і реградовані середньозмиті	050				
середньосуглинкові (д)		14	228,2	2,7	4,3
важкосуглинкові і легкоглинисті (е)		184	378,4	4,5	6,1
Чорноземи звичайні середньогумусні глибокі	058				
важкосуглинкові і легкоглинисті (е)		11559	696,2	8,3	9,9
Чорноземи середньо- і сильносолонцюваті на щільних глинах слабозмиті	089				
середньосуглинкові (д)		96	-401	-4,8	-3,2
важкосуглинкові і легкоглинисті (е)		630	-335	-4,0	-2,4
.....	.....	.....	.....	.....	.....
Чорноземи несолонцюваті і слабосолонцюваті на щільних глинах сильнозмиті	087				
важкосуглинковіі легкоглиністі (е)		567	-274,0	-3,3	-1,7
Чорноземи середньо- і сильносолонцюваті на щільних глинах слабозмиті	089				
середньосуглинкові		630	-401,1	-4,8	-3,2
Чорноземи на пісках середньо- та сильнозмиті	093				
супіщані (в)		368	-536,5	-6,4	-4,8
Лучно-болотні солонцювато-солончакові ґрунти	144				
сильнощебенюваті, супіщані		13	-800,8	-9,6	-8,0
По ПСГ району до умовного вилучення		**272190**	**445,0**	**5,3**	**6,9**
після умовного вилучення		**265342**	**482,0**	**5,8**	**7,4**
Нормативна грошова оцінка по ПСГ району		**до умовного вилучення — 19091 грн; після умовного вилучення — 21048 грн**			

Таблиця 4

УМОВНО ВИЛУЧЕНІ ДЕГРАДОВАНІ І МАЛОПРОДУКТИВНІ ҐРУНТИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ ЩОДО ЇХ ЕКОЛОГІЧНОГО ВИКОРИСТАННЯ

(5 природно-сільськогосподарський район Харківської області)

Шифр агрогрупи грунтів	Пропонується до використання
001	Ґрунти піддаються дефляції, можуть використовуватися під лісонаса-дження зі спеціальним набором порід
067	Ерозійно небезпечні ґрунти, можуть використовуватися під пасовища та залісення
086 087 089 090 091	Використовувати в ґрунтозахисних сівозмінах — під пасовища та залуження
092 093	Придатні для використання під багаторічні насадження
096 097 102 103	Використовувати в грунтозахисних сівозмінах без просапних культур з підвищеною питомою вагою багаторічних трав
125 133 135	Залучення до орних земель можливе за умови хімічних меліорацій
140	Використовувати під постійне залуження
141 143	Землі меліоративного фонду. Потребують проведення спеціальних меліорацій
144	Використовувати під сінокісні угіддя при регулюванні водно-повітряного режиму
163 164	Потребують хімічної меліорації. З високим рівнем мінералізованих підгрунтових вод необхідне осушення з застосуванням дренажу

ного обробітку малопродуктивних і деградованих земель.

На сучасному етапі розвитку продуктивних сил результати економічної діяльності мають, за необхідності, поступатися на користь охорони навколишнього середовища. Науково обґрунтовані технології виробництва мають забезпечувати розвиток економіки на основі екологізації суспільного виробництва.

Особливо це стосується сільськогосподарського виробництва, де основою екологізації землекористування є пошук оптимального співвідношення угідь, раціональної організації території, які забезпечують екологобезпечне господарювання на землі, збереження і відтворення родючості ґрунтів, відновлення продуктивності еродованих та інших деградованих земель.

Одним із напрямів екологобезпечного використання сільськогосподарських угідь, оптимізації агроландшафтів є консервація деградованих і малопродуктивних земель. Урахування нових напрямів їх використання дає можливість не тільки забезпечити охорону і збереження родючості цих земель, але й досягнути при цьому певного економічного ефекту від збільшення вартості угідь.